

Отримано: 25 жовтня 2019 р.

Прорецензовано: 22 листопада 2019 р.

Прийнято до друку: 25 листопада 2019 р.

e-mail: ivanna.shestopal@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2415-7384-2020-10-143-147

Шестопап І. А. Казкотерапія як ефективний метод роботи психотерапевта з дітьми. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА, січень 2020. № 10. С. 143–147.

УДК 159.9.07:398.21

Шестопап Іванна Анатоліївна,

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології та педагогіки
Національного університету «Острозька академія»

КАЗКОТЕРАПІЯ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ МЕТОД РОБОТИ ПСИХОТЕРАПЕВТА З ДІТЬМИ

Казкотерапія – виховна система, мета якої – передавання життєвого досвіду, спосіб взаємодії з внутрішнім «Я», терапія особливою казковою обстановкою. Мета статті – теоретично з'ясувати особливості роботи психотерапевта з дітьми в процесі використання казкотворчості, визначити способи застосування казки як інструменту психотерапевтичної допомоги. Узагальнено основні способи психодіагностики та корекції за допомогою казки: розповідь психологом казкової історії та простеження реакції дитини, розповідь дитиною улюбленої казки, розповідь дитиною спонтанно вигаданої казкової історії, психолог задає метафоричну проблемну ситуацію у формі казки. Проаналізовано особливості використання визначених способів роботи психотерапевта в процесі дитячої казкотворчості.

Ключові слова: казкотерапія, казкотворчість дитини, казка, способи психодіагностики та корекції, особливості роботи казкотерапевта.

Ivanna Shestopal,

PhD (Candidate of Psychological Sciences), Senior Lecturer of the Department of Psychology and Pedagogy
National University of Ostroh Academy

FAIRYTALE THERAPY AS AN EFFECTIVE METHOD OF WORKING A PSYCHOTHERAPIST WITH CHILDREN

One of the modern tendencies of the development of psychological research is scientists' pursuit to provide practical psychologists with tool replenishment in the form of techniques, which give an opportunity to carry out psychodiagnosis and correct subject's inner issues effectively. Traumatic situations in the families and in child care institutions cause negative children's emotional experiences and often lead to emerging of fears and phobias. Efficiency of applying art in the context of psychological help is based on the opportunity to carry out experiments with emotions and feelings, as well as to investigate and express such notions symbolically.

This article aims to find out theoretically specific features of psychotherapist work with children in the process of using fairy-tale therapy and to determine fairy-tale's mode of application as a tool of psychotherapeutic help.

Methods: theoretical and methodological analysis of fairy-tale therapy method, summary of conceptual approaches to the ways of storytelling therapist work.

After the analysis of different researchers' approaches in psychotherapeutic work of fairy-tale therapist, it was possible to determine the such basic ways of psychodiagnosis and corrective work with the help of fairy tales as:

1. To tell a child a fairy tale and observe child's reactions to it, which is achieved by numerous repeats and flat voice, using vivid speech figures and peculiar proverbs and endings.

2. To ask a child to tell his/her favourite fairy tale or one which he/she remembers the most. Fairy tales which become entrenched in long-term memory are the fruit of parental message and can constitute the basis of life scripts.

3. To ask a child to invent and to tell a fairy tale. It is necessary not only to observe child's reactions, but also to conduct an analysis of a final result of a child's creative work – a fairy tale that can be defined as a piece of art, author of which combines images not by mistake.

4. Psychologist tells a child metaphorical problematic situation in a form of a fairy-tale story that ends with a question to which a child should answer.

Metaphorical description is not always identical to the information it represents. Transferred information is structured by a scheme that is imposed by an image, or in other words, metaphor emphasizes only some aspects of psychotherapeutic information, negating at the same time the other ones that are not of a less importance. This aspect can be eliminated in case of a use of several metaphors. Therefore, psychotherapeutic information emerges in front of someone you talk to as a multidimensional figure – in different projections, from different points of view.

Fairy-tale therapy constitutes an educational system, which is aimed to pass on the life experience, represents the way of interaction with inner self and therapy with special a fairy tale environment. Fairy-tale therapy as a method does not have age limitations for applying. Child's storytelling provides grounds for a psychologist for the analysis, indicates necessary actions, and aims at preventing or mitigating the obstacles in the process of such therapy. Thus, the main purpose of psychodiagnosis with the help of fairytale therapy is to find out individual deviations in the development of a child for the appropriate selection of corrective tools and tasks statements

Keywords: fairy-tale therapy, child's storytelling skills, fairy tale, methods of psychological diagnosis and corrective work, peculiarities of work of fairy-tale therapist.

Постановка проблеми. Одна із сучасних тенденцій розвитку психологічних досліджень – прагнення вчених забезпечити інструментальне поповнення психологів-практиків методами, які дають змогу ефективно діагностувати та коректувати внутрішню проблематику суб'єкта. У практичній роботі з дітьми психолог усе частіше стикається з труднощами їх адаптації до швидкоплинних умов середовища. Криза в сучасному суспільстві провокує виникнення негараздів у сімейному житті та заважає становленню особистості дитини, підштовхуючи її до неадекватної поведінки. Травматичні ситуації в сім'ях і виховних закладах викликають у дитини негативні емоційні переживання.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що казкотерапія дає можливість використовувати гнучкі форми психотерапії в роботі психолога з дітьми. Ефективність застосування мистецтва, зокрема казки, у контексті психологічної допомоги основана на тому, що воно дає можливість експериментувати з емоціями та почуттями, досліджувати їх і висловлювати на символічному рівні.

Огляд останніх досліджень. На побутовому рівні цей термін означає «лікування казками». Споконвіку знання передавали через притчі, історії, казки, легенди, міфи. Знання потаємне, глибинне, не тільки про себе, а й про навколишній світ, безумовно, лікує. Тому актуальним став пошук прихованого змісту в казках, легендах і міфах. Казкотерапія – спільне з клієнтом відкриття тих знань, які живуть у душі, і є в цей момент психотерапевтичними [6].

Казкотерапія – один із найдавніших психологічних методів. Казкотерапію як метод практичної психології розробляли такі вчені, як: Е. Берн, Б. Беттельхейм, О. А. Бреусенко-Кузнецова [2], І. В. Вачков [3], Т. Д. Зінкевич-Євстигнеєва [6], Н. Пезешкіан [5], В. Я. Пропп, Д. Соколов, Е. Фромм, К. Г. Юнг та інші.

Т. Д. Зінкевич-Євстигнеєва називає казку «пирогом з кількома шарами». Кожен шар має свій зміст, який, до речі, найбільш співзвучний до світовідчуття на цей момент. Тому казкотерапія – це і процес пошуку змісту, декодування знань про світ і систему взаємовідносин у ньому [6].

Мета статті – теоретично з'ясувати особливості роботи психотерапевта з дітьми в процесі використання казкотворчості, визначити способи застосування казки як інструменту психотерапевтичної допомоги.

Матеріали і методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, порівняння й узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; *емпіричні* – розповідь казки й аналіз дитячої реакції; презентація дитячої улюбленої казки; спонтанно придумана дитиною казкова історія; метафорична проблемна ситуація.

Виклад основного матеріалу. Казкотерапія як метод використовує казкову форму для інтеграції особистості в соціальне середовище, сприяє розвитку творчих здібностей, розширює свідомість, удосконалює взаємодію з мікро- та макросередовищем. І. В. Вачков вважає казкотерапію одним із найважливіших інструментів роботи дитячого психолога [3].

Термін «казкотерапія» з'явився в 1990-ті роки, його авторство належить казкотерапевтам А. А. Бреусенку-Кузнецову, Т. Д. Зінкевич-Євстигнеєвій та ін., які під казкотерапією розуміють засоби передачі психологічних знань про соціальне становлення особистості за допомогою використання метафоричних засобів [2, с. 8–9]. Також її можна розглядати як процес перенесення казкових змістів у реальність, процес утворення зв'язків між поведінкою в реальному житті й казковими подіями. Терапія казкою спрямована на виявлення першопричин психологічних проблем і розкриття життєвого потенціалу особистості [2].

Свою чергою, німецький психотерапевт Н. Пезешкіан виокремлює такі психокорекційні функції казки:

1. Функція дзеркала. Зміст казки стає тим дзеркалом, яке відображає внутрішній світ людини, полегшуючи тим самим ідентифікацію з ним.

2. Функція моделі. Казки відображають різноманітні конфліктні ситуації і надають можливі способи їх вирішення або вказують на наслідки окремих спроб їх вирішення. Отже, вони допомагають навчатися за допомогою моделі.

3. Функція опосередкування. Казка постає посередником між клієнтом і психологом, знижуючи тим самим опір клієнта.

4. Функція зберігання досвіду. Після закінчення психокорекційної роботи казки продовжують впливати на повсякденне життя клієнта.

5. Функція повернення на більш ранні етапи індивідуального розвитку (регресія). Казка допомагає клієнтові повернутися до минулої радісної безпосередності. Вона викликає радість і здивування, відкриває світ фантазії, образного мислення, безпосереднього входження в роль, яку пропонує зміст. Казка допомагає пробудженню дитячих і творчих сил у самого психолога, який працює з клієнтом. Вона активізує його роботу на рівні інтуїції.

6. Функція альтернативної концепції. Казка звучить для клієнта не в традиційному заданому сенсі, а пропонує йому альтернативну концепцію, яку клієнт може або прийняти, або відкинути.

7. Функція змінення позиції. Казки несподівано викликають у дитини нове переживання, у її свідомості відбувається змінення позицій [12].

Е. М. Мелетинський вважає, що казки походять із міфів: «головні стадії процесу трансформації міфу в казку – процеси деритуалізації і десакралізації, ослаблення віри в істинність міфічних подій, розвиток свідомої вигадки, утрата етнографічної точності...» [10, с. 264]. Щодо цього актуальна думка психолога Марії-Луїзи фон Франц: на відміну від міфу казка – це інтернаціональна мова для всього людства, для людей різного віку і національності, незалежно від культурних відмінностей [15].

За казковими образами стоять символи колективного несвідомого. Ці самі символи трапляються в міфах, релігіях, іноді – у снах. Мова символів – це не «міф» або «маскування», а природна мова нашого несвідомого, тоді як слова – мова нашої свідомості. К. Юнг наголошував на багатозначності психологічного змісту символіки колективного несвідомого. Символи, що прийшли з глибини сторіч, ближчі та зрозуміліші дитині, ніж дорослому. Цей «початковий розум» також наявний у діях дитини, у тілі її ембріона як еволюційної стадії людини. Багаторічна звичка логічного мислити обмежує дорослих сприймати символіку, залишаються лише сновидіння. Це – головна причина у відмінності сприйняття народних казок дорослим і дитиною. Крім того, дорослий за своє життя створює багато індивідуальних символів, і вони частіше трапляються в його несвідомій мові, ніж символи колективного несвідомого [11].

Отже, казка для дитини, як і сновидіння для дорослого, – міст між свідомістю та несвідомим, що допомагає їй будувати своє «Я», свою свідомий складник у гармонії з несвідомим.

Хаотичні почуття, які не можна раціонально виразити, казка трансформує в зрозумілі для дитини метафори. Як зазначає У. Шелбі, дитина, слухаючи, повторюючи чи видумуючи розповіді, дає волю своїм почуттям, звільняється від накопиченої природної агресивності, напруги. Окремі розповіді викликають страх, але це страх на основі задоволення та збудження. Помилково вважати, що дитина захищена від подібних емоцій. Навпаки, бажання епізодично згадувати негативні ситуації, що оживляють уяву – ознака гарного психологічного здоров'я. Насторожувати можуть лише надмірності. Або, навпаки, постійна відмова слухати розповіді, що містять елементи тривоги й занепокоєння, може бути ознакою порушень. Відхід від складних ситуацій у житті – це завжди ознака невпевненості та страху; якщо страх не є наслідком реальної загрози, то тут можна говорити про певні порушення в психічному стані дитини [12].

Працюючи з дітьми, психолог зважає на потребу шукати саме той світ або ту чарівну казку, яку наслідую пацієнт. Коли доросла людина звертається до психотерапевта, її життєвий сценарій уже важко переробити. Психологічні захисти дитини не стали «закостенілими», а вираження своїх почуттів і емоцій не так сильно стримує «батьківський контроль», тому проєкція більш пропорційна, а отже, менш перекручена [13; 17].

Проаналізувавши різні підходи до психотерапевтичної роботи казкотерапевта з дітьми таких психологів-практиків, як І. В. Вачков, Г. І. Гедз [4], Т. М. Грабенко, Т. Д. Зінкевич-Євстигнєєва [5; 6], О. Б. Петренко [11], С. А. Литвиненко [9], С. О. Ставицька [14] та ін., доцільно узагальнити основні способи психодіагностики та корекції за допомогою казки. Подані нижче методи терапевтичної роботи доцільно використовувати під час індивідуальної та групової роботи (група дошкільного навчального закладу, шкільний клас).

1. Розповідаємо дитині казку та простежуємо її реакції. Для цього треба «занурити» дитину в казку, увести в стан, подібний до легкого трансю. Цього можна досягти численними повторами й рівністю голосу, використанням яскравих мовних зворотів, вигадливих приповідок і кінцівок.

«У деякому царстві, у деякій державі». Ці слова ніби дають зрозуміти, що така історія могла відбутися де завгодно: можливо, за тридев'ять земель, а може, і зовсім поряд. Це залежить від того, наскільки близько захочеться дитині прийняти казкову історію. Певне місце дії психологічно відділяє дитину від подій, що відбуваються в казці. Дитині складно перенести себе в конкретне місце, особливо, якщо вона там ніколи не була [14].

Психолог повинен спостерігати, як дитина реагує на ті або ті вчинки героїв, для того, щоб виявити ціннісні уявлення, страхи; відстежити пози дитини, рухи, міміку. Крім дитячих коментарів, треба витлумачувати невербальні сигнали, щоб виявити найбільш значущі місця. Варто звертати увагу на жарти та сміх дитини, на тривогу, на ті моменти, які викликають особливий інтерес, або, навпаки, не привернули уваги дитини, на її коментарі в процесі розповіді; треба зазначити, з ким із героїв казки ідентифікує себе дитина; здогадатися про це неважко за особистісними реакціями, тобто емоціями, що проявляються [5].

2. Просимо дитину розповісти улюблену казку, або ту, яка найбільш запам'яталася. У цьому випадку зважаємо, що казки, закріплені в довготривалій пам'яті, – плоди батьківських приписів, які лежать в основі життєвих сценаріїв.

Улюблена казка найчастіше являє собою спрощений життєвий сценарій, і, виявивши, з ким із героїв (Героєм або Невдахою) ідентифікує себе дитина, можна визначити «програму» на все доросле життя. Плани, або сценарії, мають певні загальні елементи, що утворюють сценарний апарат, який визначає структурування життєвого часу й виявляється тим самим, що й апарат, використовуваний для цієї мети в чарівних казках [11].

Під час розповіді казки життєвий досвід має реалізацію, розказана казка дає йому «кістяк». У нього входять такі частини:

- 1) герой, на якого дитина прагне бути схожою;
- 2) лиходій, який може стати прикладом, якщо дитина підшукає йому відповідне виправдання;
- 3) тип людини, що втілює в собі зразок, який дитина прагне наслідувати;
- 4) сюжет – модель подій, що дає можливість перемикатися з однієї фігури на іншу;
- 5) перелік персонажів, що мотивують перемикання;
- 6) набір етичних стандартів, які передбачають, коли треба гніватися, коли ображатися, коли почувати себе винуватим, відчувати свою правоту або тріумфувати [16].

3. Просимо дитину придумати й розповісти казку. Саме цей спосіб роботи з казкою дає найбагатший матеріал для діагностики. У руслі цього способу доцільно попросити дитину намалювати вигадану казкову історію на аркуші паперу. Інтерпретація малюнка дасть змогу психологу отримати інформацію про емоційний стан дитини, предметно виявити актуальні проблеми та зрозуміти шляхи їх подолання. Доцільно презентувати казковий малюнок у груповій роботі з дітьми.

Використовуючи цей спосіб, психологові потрібно не тільки простежити реакцію дитини, а повністю проаналізувати продукт її творчості – казку, яку можна умовно віднести до художнього твору, автор якої комбінує образи не випадково, ніби під час сновидіння або безглузкого мріяння. Навпаки, казка дотримується внутрішньої логіки образів, а внутрішня логіка обумовлена тим зв'язком, який установлює взаємозв'язок між своїм внутрішнім світом і світом сприйняття [4].

Спрощений алгоритм аналізу структури й змісту казки може бути таким:

1) Тема казки (наприклад, про любов, про тварин, бойовик та ін.). Відзначити оригінальність або наслідування сюжету, вплив зовнішнього середовища на творчість дитини.

2) Аналіз героїв і образів. Виокремити головних і допоміжних.

Героїв класифікують на добрих і злих, на тих, хто головному допомагає, і хто заважає, а також за виконуваними функціями. Виділяють й особливо уважно аналізують тих героїв, яких виокремив сам автор казки за допомогою емоційного забарвлення, перебільшення тощо; треба звернути увагу на викривлення образів.

Одне з головних завдань на цьому етапі – визначити героя, з яким ідентифікує себе автор. Це можна виявити за особистісними реакціями під час спостереження за дитиною, а також уточнити навідними запитаннями (наприклад: «Хто з героїв тобі найбільше сподобався?»). Треба відзначити, що позитивний герой і той, з ким ідентифікує себе дитина, не завжди збігаються.

3) Аналіз труднощів, у які потрапляють головні герої. Їх можна розподілити на зовнішні та внутрішні. Перші припускають неможливість досягнути мети, тобто різні перешкоди (величезні ріки, дрімучі ліси, чудовиська в печерах тощо). Другі являють собою недоліки засобів, тобто вади, і це найчастіше характеристики ресурсної бази людини (боягузтво, жадібність, злість, фізична слабкість героїв тощо).

4) Способи подолання труднощів. Аналіз способів відбиває типовий репертуар героїв. Це може бути бривство, обман, психологічне маніпулювання та інші.

5) Набір індивідуальних етичних стандартів, які пропонують, коли треба гніватися, коли ображатися, відчувати провину, радіти або відчувати правоту. Треба відзначити не тільки основний текст казки, але й усі побічні висловлювання, коментарі, жарти, сміх, довгі паузи тощо [9; 14].

4. Психолог задає дитині метафоричну проблемну ситуацію, розказану у вигляді казкової історії, що закінчується питальною фразою, відповідь на яку повинна дати дитина.

Механізм уяви активізується, коли створюється проблемна ситуація з великим ступенем невизначеності. Дитина ідентифікує себе з персонажем казки, і перед нею постає вибір. Залежно від настрою дитина буде реагувати на ситуацію, викладену в казці, спокійно або, навпаки, тривожно; стан, створений у процесі казки, буде зберігатися до її закінчення. Мета цього способу – з'ясувати можливості виникнення спонтанно емоційних явищ, які зазвичай не проявляються в поведінці дитини, але водночас діють неусвідомо [13].

Подані вище методи психодіагностики та корекції доцільно доповнювати такими казкотерапевтичними техніками:

– «11 історій дівчинки Енні» Д. Бретт [1]. Кожне оповідання присвячене подоланню конкретної проблеми: страх темряви, енурез, компульсивність і перфекціонізм, сором'язливість, булінг, розлучення батьків, імпульсивність, алкоголізм одного з членів сім'ї дитини, конкуренція між братами і сестрами, відносини «дитина-вітчим-мачуха»;

– «Проективний казковий тест» К. Колакоглу [8] – це стандартизований діагностичний інструмент, який можна ефективно використовувати як базову техніку для клінічної діагностики дітей 7–12 років. Стимульний матеріал тесту містить сім наборів карток (по три картки в кожному) із зображенням відомих героїв із дитячих казок: Червоної Шапочки, Вовка, Гнома, Велетня, Чаклунки, а також сцен із казок «Червона Шапочка» та «Білосніжка і сім гномів». Проективний казковий тест вимірює 26 змінних, як-от,

агресія, оральні потреби, тривожність, потреба в прийнятті, потреба в афіліації, страх, агресія, депресія, самооцінка, прагнення до переваги, почуття власності тощо;

– казки Луїзи Дюсс [7] – проєктивна методика дослідження особистості дитини, демонстрацію стимильного матеріалу якої супроводжують відповідною казковою історією. Стимильний матеріал подано в таких зображеннях: «Ягня» – дає змогу дізнатися, як дитина перенесла відлучення від грудей; «Річниця весілля батьків» – допомагає з'ясувати, як дитина бачить своє становище в сім'ї; «Страх» – виявити наявність страхів у дитини; «Слоненя» – наявність проблем у зв'язку з розвитком сексуальності; «Прогулянка» – міра прив'язаності до одного з батьків протилежної статі; «Новина» – наявність тривожного стану, невисловленого занепокоєння; «Поганий сон» – об'єктивна картина дитячих проблем, переживань тощо.

Говорячи про застосування метафор у психотерапевтичному процесі, варто відзначити обмеження, пов'язані з їхнім використанням. Метафоричний опис не завжди ідентичний тій інформації, яку він представляє. Передана інформація структурується за схемою, нав'язаною образом, тобто метафора акцентує лише деякі аспекти психотерапевтичної інформації, нівелюючи при цьому інші, не менш важливі. Цей недолік можна пом'якшити, якщо використовувати кілька метафор. Отже, психотерапевтична інформація з'являється перед співрозмовником подібно до багатомірної фігури «в різних проєкціях», під декількома кутами зору.

Висновки. Казкотерапія – виховна система, мета якої – передавання життєвого досвіду, спосіб взаємодії із внутрішнім «Я», терапія особливою казковою обстановкою. Казкотерапія як метод не має вікових обмежень для застосування; співдія учасників казкотерапії долає відчуженість від групи, розвиває комунікативні навички. Казкотворчість дитини дає психологові підстави для аналізу, указує на необхідні дії, щоб запобігти або пом'якшити труднощі в процесі терапії. Головна мета діагностики за допомогою казкотерапії – виявити індивідуальні відхилення в розвитку дитини для правильного добору корекційних засобів і постановки точних і правильних корекційних завдань.

Література

1. Бретт Д. Жила-была девочка, похожая на тебя : психотерапевтические истории для детей. М. : «Класс», 1996. – 224 с.
2. Бреусенко-Кузнецов О. А. Казкотерапія. *Теоретичні основи і застосування в освіті та соціальній роботі* : зб. статей. К., 2008. № 20 (23). С. 3–12.
3. Вачков И. В. Введение в сказкотерапию или Избушка, избушка, повернись ко мне передом. М. : Генезис, 2011. 288 с.
4. Гедз Г. І. Казкотерапія. Структура роботи з дітьми. *Психолог дошкілля*. К. : Шкільний світ. 2018. № 3. С. 4–7.
5. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д., Грабенко Т. М. Игры в сказкотерапии. СПб. : Речь, 2006. 208 с.
6. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Основы сказкотерапии. СПб. : Речь, 2006. 172 с.
7. Казки доктора Луїзи Дюсс : проєктивні тести для дітей // Психологіс : Енциклопедія практичної психології розповідь казки дитиною та відслідковування реакції. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://psychologis.com.ua/skazki_doktora_luizy_dyuss_dvoe_zn_proektivnye_testy_dlya_detey.htm
8. Колакоглуу К. Проєктивний сказочний тест : руководство к применению. М. : Когито-Центр, 2003. 284 с.
9. Литвиненко С. А. Казкотерапія у профілактиці і корекції шкільної дезадаптації. *Актуальні проблеми практичної психології в системі освіти* : зб. наук. праць. Херсон : ХДУ, 2002. С. 139–142.
10. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. М. : Наука, 1973. 407 с.
11. Петренко О. Б. Роль казки у формуванні орієнтації дитини на цінності своєї статі (на матеріалі спадщини Василя Сухомлинського). *Цінності народного виховання у науковій спадщині В. О. Сухомлинського* : зб. наук. праць. Херсон : ХДУ, 2009. С. 421–429.
12. Підлипна Л. В. Казка в роботі практичного психолога та соціального педагога. *Психолог*. 2016. № 11/12. С. 46–51.
13. Свирепо О. А. Образ, символ, метафора в современной психотерапии. М. : Института Психотерапии, 2004. 270 с.
14. Ставицька С. О. Прояв та подолання особистісної тривожності у школярів. *Психологія* : зб. наук. праць. Вип. 2. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 1998. С. 65–70.
15. Франц фон М. Л. Психология сказки : психологический смысл мотива искупления в волшебной сказке. СПб. : Б.С.К., 1998. 360 с.
16. Ященко Л. В. Казкотерапія. Співпраця учителя, батьків і дітей : 2-й клас. *Початкова освіта*. 2018. № 2. С. 13–15.
17. Molicka M. Bajkoteraapia : o lękach dzieci i nowej metodzie terapii. Poznań : Media Rodzina, 2002. 153 s.